

Невенка Богојевић — Глушчевић*

ЛЕГИСЛАТИВА РИМА И СХВАТАЊЕ ЛИЧНОСТИ И ПРАВА ГРАЂАНА

На основу римске легислативе и других нам доступних правних и ванправних извора анализираће се римско схватање личности и права која грађанину као припаднику друштвене заједнице припадају. Овако одређена тема нужно изискује двије опште напомене. Прва је везана за чињеницу да „човјек као такв“ у римском, као и иначе у свим старим правима, не постоји. Појединац је третиран само као припадник неког колективитета те сходно томе, права, слободе и привилегије које ужива зависе од односа унутар те заједнице одн. државе. Обзиром на класну условљеност права и слобода потребно је, управо ради њиховог потпунијег објашњења, анализирање извршити кроз све четири различите етапе у развоју римске државе. Стога је и рад подијељен у четири цјелине.

Уз ово неопходно је истаћи да је римско поимање личности и права, која грађанину припадају, тешко упоредиво са данашњим гледиштима о овим питањима. Одређивање правног садржаја анализираних теме (почев од појма права грађана, личности, слободе и заштите права) и суштина неких правних појмова данас имају у основи другачије одреднице од римских. Рад је зато временски и просторно у римским границама.

I

У првој римској, дорепубликанској, држави није владала правна једнакост. Појединац, становник римске државе није стигао фактом рођења и припадности тој држави свој правни суб-

* Проф. др Невенка Богојевић Глушчевић, Правни факултет, Подгорица.

јективитет. То прво је одређено класном организацијом државе одн. доминиумом оних који су на власти. Приватно правни: термином *persona sui iuris* означаван је грађанин, припадник друштвене заједнице, лично слободан и својевласан.¹ Одсуство статуса подвлашћености омогућавало је слободном римском грађанину да ужива јавна и приватна права. Четири права (два из јавног и два из приватног права), *ius connubi*, *ius commercii*, *ius honorum* и *ius suffragii* су највише што је појединац као члан тог колектива могао имати. Та права у римској држави су имали патрицији. И док је статус римског грађанина значио потпуну слободу која сеже у јавно и приватно право, слободан статус оних који нијесу римски грађани је означавао само право на изјесна права у домену приватно правних односа. Хетерогена маса римског становништва ван организације власти и политичких права, називана плебејцима² имала је једино приватно правно овлашћење за склапање правних послова. Слобода плебејаца у грађанско-правном смислу је значила само *ius commercii*.³ Таква права је добијао и пуноправни римски грађанин који доживи *capitis deminutio media*, одн. који је изгубио грађанство а задржао слободу.

Осим римских грађана, *persona sui iuris* и становника са *status libertatis* у римској држави раног периода живјели су робови и клијенти као зависна категорија становника под доминиумом. Подаци о њиховом правном положају у том периоду скоро да и нијесу сачувани.⁴ Упркос непостојању података те врсте на основу списка римских историчара⁵ јасно је да потчињена лица нијесу имала слободу, личност у приватно-правном смислу, никаквих цивилних ни политичких права. Слобода римска *libertas*, основно извориште за стицање свих права им је била практично недостижна.⁶ Неке обавезе и приватне природе које су клијенти имали према патронима и нека права која су им по том основу припадала не значе апсолутно ништа са аспекта приватно правних овлашћења. Заправо, то и нијесу била овлашћења која дају клијенту правни пероналитет, одн. права која би по том основу требало да има, већ стварно негирање

¹ Институције I, 52, 32, 16, 4 (у даљем тексту Inst.); Digesta, I, 5, 4, 1 (у даљем тексту Dig.); Dig, IV, 5, 31; Dig, L, 17, 22; Dig. XXVIII, 2,1.

² Илустративне податке о стварном положају плебејаца у друштву и њиховој потчињености патрицијима у сваком погледу, првенствено економском, налазимо код Tit. Livius, *Ab urbe condita*, II, 23; Cicero, *De republica*, II, 36, 37, Bruns, Fontes, 37.

³ Закон XII таблица, III, 5, 6.

⁴ Изузетак су одредбе о правном положају ослобођеника које се могу наћи код Bruns, Fontes, I, 13.

⁵ Titius Livius, *Ab urbe condita* II, 23 i VI, 36; Caton, *De agricultura* (fragmenti iz uvoda I i VI glave); Ciceron, *De officiis*; Kolumela, *De re rustica* (uvod I knjige i III i VII glava); Varon, *De re rustica* I, 17.

⁶ Проблематику положаја римских робова најједлиходније третира М. Vyland, *Roman Law of Slavery*, London 1908, pag. 336.

његове личности и његову деградацију.⁷ Но, тотална правна, политичка и економска обесправљеност зависне категорије римских становника која иде чак дотле да их третира као „оруђа за производњу и ствари које говоре“, долази тек са републиком.

II

Зачете правне и стварне неједнакости међу слободним римским становништвом током праве половине републике се продубљују.

Плебејци су постали бројнији, организованији и активнији у борби за стицање слободе у потпуном смислу те ријечи — слободе која је значила право појединаца на уживање свих политичких и грађанских права. Један од посебно значајних уступака у том смислу учињен је плебејцима почетком републике када је доношењем Закона XII таблица прекинута стара пракса римског владајућег слоја да правна правила, за објављивање правних послова и форме правних послова чува као тајну. Дотада су због непознавања права плебејци били изложени разним злоупотребама патрицијских магистрата.⁸ Законима *lex Casia agraria* и *Lex Scilia de adventino publicando* ријешено је питање додјеле земље плебејцима.⁹ Измијењени су прописи о персоналној егзекуцији као гаранту закључивања кредитних послова чиме је учињена круна на све раније уступке који су законима *Leges Liciniae*, *Lex Diulia*, *Lex Marcia* и Сервијевог едикта давани плебејцима са циљем да се изједначе са патрицијима у погледу права и обавеза у правним пословима и приватно правних овлашћења.¹⁰ Почев од 492. г. п. н. е. плебејци су у сфери јавних права издејствовали низ веома важних права. Поред ограниченог права гласа на центуријским комисијама успјели су да *concilia plebis tributa* претворе у државни орган који доноси правна правила обавезна за плебејце. Имали су од 367 г. н. е. по *Lex Licinia* право да буду бирани за конзуле, а тридесет година касније и право и за све остале поново отворене магистратуре.¹¹ *Lex Publilia Philonis* и један плебисцит су омогућили да оба конзула и цензори буду из реда плебејаца.¹² *Lex Hortensia* је учинио да *concilia plebis*, на којима су право гласа имали само плебејци постану законодавни орган чије су одлуке обавезивале сав римски народ.¹³

Врло важна права плебејци су током прве половине периода републике добили и у области приватног права. Уз *ius com-*

⁷ О клијентима код Cicero, *De orationis*, I, 137. О обавезама клијентата код Vilems, *Римско јавно право*, Београд 1926, стр. 30.

⁸ Livius, *op. cit.*, I, 30.

⁹ Livius, *op. cit.*, II, 24.

¹⁰ Livius, *op. cit.*, III, 9.

¹¹ Livius, *op. cit.*, IV, 8; Gaus, *Institutiones*, I, 1, 3.

¹² Livius, *op. cit.*, VIII 124

¹³ Gaius, *op. cit.*, I, 3.

mercī, који су имали у ранијем добу, плебејци су са **Lex Conuelia** стекли право да закључују правоваљани римски брак како између себе тако и са патрицијима.¹⁴ У домену заштите личности плебејци су током ране републике установом **iudicium populi** учинили крупан помак. Плебесцит **Diulium** је предвиђао смртну казну за онога ко би плебс оставио без конзула и магистрат без **provocatio**.¹⁵ **Provocatio ad populum** као право жалбе на све осуде магистрата био је уствари народни **iudicium** који је имао право да опрости кривицу или промијени пресуду коју је донио магистрат. Провокација је штитила само личност, одн. право на живот и није се односила на друга лична права која су третирана преко установа **auxilliuma** и **arbitrium**. **Auxillium** је судска заштита за оне грађане који су доживјели неправду од градских власти унутар Рима. Суд је имао овлашћење да таквом грађанину помогне и интервенише у његову корист.¹⁶ У пракси је **auxilium** уствари интервенција оног са вишом влашћу на пресуду магистрата из које је проистекла неправда за грађанина. **Provocatio** и **auxillium** су тако двије установе које омогућавају потпунију заштиту личних права и слобода у римској држави, али у основи различите. **Provocatio** је право грађанина да смртна пресуда или бичевање не могу бити извршени прије него скупштина потврди пресуду. **Provocatio** је успио и нема повреде закона ако скупштина не потврди пресуду. **Auxillium** није легално право грађана којим се стопира извршење пресуде као што је случај код **provocatio**. Грађанин тј. онај који сматра да је доживио неправду због наређења магистрата има право на апелацију којом тражи заштиту од суда или веће власти да се супротстави тој неправди. Апелација је потребна да би се тражио **auxillium**. Међутим, није се путем сваке апелације добијао **auxillium**, нити је пак сваки **auxillium** морао бити усвојен. У случају коначних пресуда није било **auxillium**. Овај трибунски **auxillium** заведен фактички у интересу плебеја могли су **de iure** користити и патрицији.¹⁷ заштиту личних права плебејаца омогућавала је и установа **arbitrium**. **Arbitrium** подразумијева да судија приликом изрицања пресуде у формуларном поступку, ако формула садржи арбитрарну клаузулу, може омогућити туженом да враћањем ствари избјегне осуду, а у неким случајевима и инфамију која је осуду пратила.¹⁸

Осим загарантованих личних слобода плебејцима је током ране републике додијелено још права приватно правног карактера којима су се скоро изједначили са патрицијима. Пребивалиште, стан као природна граница сигурности и неповредивости је био заштићен, мада се не може генерално узев рећи да је ку-

¹⁴ Livius, op. cit. IV, 6.

¹⁵ Livius, op. cit. III, 55, 140.

¹⁶ Ciceron, Pro rab. perd. reo, 12; Vilems, op. cit, str. 91.

¹⁷ Vilems, op. cit, str. 312.

¹⁸ А. Ромаг, Рјечник Римског права, Загреб 1973, стр. 30, 63; Vilems, оп. цит. стр. 357.

ћа римског становника изузета од било каквих насиља, тј. апсолутно заштићена.¹⁹ Уз административну дозволу било је дозвољено скупљање и удруживање и друга права која нијесу противна владајућем моралу и законима. Имали су право слободе путовања, подучавања у школи, објављивања књига, слободу жељидбе, трговине морем и низ других. Но, из свега наведеног не треба схватити да су патрицији и плебејци са истим правима и позицијама у приватном и друштвеном животу. Примјера ради патрицији су имали засебно право на *tria nomina* (лично, породично име и надимак), а у територијалној подјели право на *tribus* и име трибуса. Једино су они имали право да јавно излажу у атријумима својих кућа и да поводом погребна носе улицама Рима слике својих предака.²⁰ Низ таквих права је законима донијетим уз активно учешће плебејаца био ограничаван. Тако су *Leges Sinfraonia* забрањивали раскош патриција, *Lex Orpia* за вријеме Ханибала прописивао је скромно облачење патрицијских жена и забрањивао њихово вожење по Риму и ношење накита. По Галиеновом едикту из 261. г. п. н. е. морали су најбогатији патрицији улагати одређени дио имовине у непокретности у Италији.²¹ Тако све издејствоване слободе и права плебејаца, код Цицерона називана као неотуђива и неповредива,²² нијесу значила стварну демократију и једнакост већ прије свега ослобађање од самозвоље плебејаца и уживање личних и других права под влашћу закона.

Бројни становници ране римске републике су били перерини из освојених провинција чији је положај у држави уређиван са *leges datae* освајача. Покорени силом су имали статус робова, без икаквих су права. Мирно покорени су задржавали *status libertatis* који им је омогућавао коришћење сопственог права. Немају никаквих римских политичких и грађанских права. Покорени на основу закљученог савеза са Римљанима су имали посебан статус који им је омогућавао да уз испуњавање одређених услова простим пресељавањем у Рим стекну римско грађанство и тиме пуну римску слободу и права која из ње произилазе.

Положај робова се у односу на период краљевства није битније измијенио. Разлика је једино у знатном повећању броја робова регрутованих из римских освајачких ратова, чиме је уствари припремљен један од најбитнијих услова за прелазак на класну робовласничку производњу зреле републике. Зависних клијената у раној републици је све мање. Гашењем патронове фамилије, када и престаје и фактички однос патронаштва, кли-

¹⁹ Gaius, op. cit., XII, 1.

²⁰ Momsen, *Roemisches Staatsrecht*, Basel 1952, II, 275; III, 200—215.

²¹ Valerio Massimo, II, 9, 5; cit. pr. I. Puhan: *Rimsko pravo*, Beograd 1972, str. 134.

²² Cicero, *Pro Caecina*, 96; *De domo sua*, 77.

јент постаје плебејац и ужива сва права која су припадала плебејском слоју.²³

2. У Риму је робовласништво у доба класичне републике доживјело кулминацију. У држави таквог типа фактички је било неспојиво уживати и имати једнака права, одн. да су сви једнаки пред законом. Права и дужности грађана су били условљени и одређени богатством, занимањем, поријеклом и начином стицања грађанства. Као друштвени слојеви јасно се издвајају слободни становници са статусом римског грађанина, становници који имају слободу али нијесу сматрани римским грађанима те стога немају ни *iura publica* и *privata* као римски *cives* и становници који немају ни слободу ни грађанство већ представљају оруђе за производњу у својини господара.

Међу становницима који су римски грађани правила се разлика. Сва четири права, *ius honorum*, *suffragi*, *connubi* и *commercii* су имали само *nobiles*, потомци патрицијских породица. Најугледнији Римљани занатске, трговачке и банкарске дјелатности нијесу у почетку од наведених права имали *ius honorum*. То им је право дато тек након дуге и исцрпљујуће страначке борбе. Као *turpes personae* нијесу имали *ius honorum* припадници градског плебса, лично слободни римски грађани са правом гласа у политичкој странци популара.

Позна република није донијела неких битних измјена у правном положају слободних становника римске државе без *status civitatis*. Они су и даље искључени из државног и политичког живота Рима, без права на склапање бракова са Римљанима и без могућности за заснивање правних послова на начин како то предвиђа *ius civile*. Били су обавезни на плаћање стипендиума и трибутума и да учествују у ратним походима. Због оваквог положаја у римској држави били су врло незадовољни па су водили жестоке борбе са Римљанима тражећи уз личну слободу и остала политичка и приватна права доступна осталим грађанима.

Потпуно обесправљени, без личности и цивилних права су серви робови под доминиумом робовласника.²⁴ На њих се није гледало као на људе, него као на средства за увећавање имовине оних под чијом су влашћу. Њихов правни положај се сводио на положај објекта права — ствари која говори.²⁵ Робу није признаван правни персоналитет, а није га штитило ни *ius civile* ни *ius gentium*. Господар је њиме располагао по свом нахођењу. За склапање брака, који се не назива као римски *conubium* већ *contubernium*, била је нужна дозвола господара.²⁶ Роб није могао имати сеоје имовине, осим ако му је господар дозволио да прибав-

²³ Livius, оп. цит., X, 7. О овом питању су у литератури различита мишљења. Куланж, Античка држава, 275—281, Vilems, оп. цит. 34.

²⁴ Cicero, Pro Cluentia, 66; Seneca, De ira, II, 40.

²⁵ Varro, De re rustica, I, 17.

²⁶ Varro, op. cit. I, 17; 5; Columela, op. cit., I, 8, 15.

ви *rescilium* над којим право својине има једино господар, а роб право привремене управе и плодoуживања.²⁷ Роб није могао бити свједок на суду,²⁸ а оно што је исказао имало је вриједност само ако је то урадио налазећи се на мукама.²⁹ Робу је судио господар³⁰ изузев у случајевима ако је роб покушао убити господара или ако је починио злочин према трећем лицу за које је надлежан обичан суд. Роб је могао наслиједити господара само као *heres necessarius* када му је господар остављао имовину и слободу.³¹ Господар је био одговоран за накнаду штете која би проишла из деликта којег је роб учинио према неком лицу. Умјесто накнаде господар је могао оштећеном оставити роба који му је штету причинио.³² Уговор који би по господаревом налогу евентуално склопио роб обавезивао је господара,³³ изузев код уговора гдје би робови прекршили дата овлашћења. У том случају су настајале *obligationes naturales*.³⁴

Масовне побуне робова током републике против оваквог њиховог положаја су из темеља уздрмале римску државу. Стога се на крају републике почело гледати на робове из другoга угла. Пружа им се извјесна правна заштита, достојанственији живот. Грубо понашање господара према робу могло је изузетно штетити господару који се због тога могао наћи на списку *nota censoria*. Осим тога отворене су и нове законске могућности за ослобађање из ропства.³⁵ Ослобађањем из ропства обављеног по свим законским правилима роб постаје човјек, члан римског грађанског друштва и живи сву заштиту личности и имовине као и сви други чланови заједнице таквог статуса. Циљ ослобађања није био у пуком добијању статуса слободе — слободе схваћене као ослобађање од *dominica potestas* већ како је наведено да се омогући да роб постане човјек и припадник римског грађанског друштва. Ослобођени роб није *res nullius* него човјек који је имао право на лични и имовински интегритет. Међутим додијељена слобода и права која је роб стекао не значе у републици стварно оно што су Римљани сматрали за слободу — право да се чини све што се хоће, изузев онога што је силом или правом забрањено.³⁶ Фактички, актом ослобађања роб је заправо и даље био у зависности од свога господара који га држи под сталном сумњом да у случају било каквог погрешног поступка буде враћен под његов *dominium*. Ослобођени роб се понаша према патрону

²⁷ Gaius, *op. cit.* I, 52; II, 86—89, 91—95, 12.

²⁸ Tacit., *Annales* II, 28.

²⁹ Ciceron, *Pro Roscio*, 41—42; *Pro Cluentia*, 63.

³⁰ Caton, *De re rustica*, 5.

³¹ Gaius, II, 153.

³² Gaius, IV, 75—78.

³³ Gaius, IV, 69—75.

³⁴ *Digesta*, XXXIX, 5, 7.

³⁵ Gaius, I, 16.

³⁶ *Dig*, I, 5, 4.

као клијент који је имао слободу скупо плаћену низом обавеза материјалне, радне и правне природе које „трају“ све до смрти ослобођеника.³⁷

У погледу стицања, остваривања и заштите права појединца како смо то већ навели, владале су приличне неуједначености у републиканском Риму. Сву сложеност стања увиђали су првенствено владајући римски слојеви који су морали ради спаса државе истакнути у први план и безрезервно прихватити као владајуће у земљи принципе легалитета (закон је гаранција свих права и слобода) и ауторитета државе (опстанак државе и њен даљи развој су највеће добро народа).

III

Правни положај појединца у принципату је у односу на републику из основа измијењен. То се односи и на оне који су под доминиумом и на слободне становнике римске државе.

Први пут се у римској држави гледа на робове као на људе који су стекли права до посједују, привређују, склапају послове којима обавезују своје господаре.³⁸ Дозвољавано им је да умноже власти иметак тако да су га чак могли окупити својим новцем или пак имати сопствене робове.³⁹ Низом закона су ограничени сурови поступци господара према робовима и тиме знатно ограничен *ius vitae ac necis* господареve власти над робовима. Могли су се позвати на суд против неправде која им је нанијета. За многе преступе могу се казнити само од судских органа. У циљу побољшања положаја ослобођеника укинута су неке одредбе закона *Lex Fufia Caninia* и *Lex Aelia Sentia*.

И литература из доба царства указује на знатан помак у гледању на робове. Правници третирају ропство „као институцију *ius gentium* којом некога подвргавамо туђој власти противно природи“.⁴⁰ Наведено мишљење је имало за последицу да се обавезе робова посматрају као *obligationes naturales*. Сенека чак пише да је роб човјек на нижем друштвеном положају и да може бити друг.⁴¹ Ропство је морална, а не друштвена категорија. Неки људи су без обзира на свој положај робови по духу.⁴²

Све напријед наведено је значило крупан напредак у положају робова али не ипак такав да се може робовима као правно и пословно способним лицима, потпуно слободним особама ван доминума господара.⁴³ У том смислу је веома илустративан *SC.*

³⁷ Dig, XXXVII, 14, 20; 15, 9; 20, 2; I, 1, 16.

³⁸ Inst, I, 3, 2; Dig, I, 5, 4, 1.

³⁹ Dig, I, 12, 1.

⁴⁰ Dig, I, 5, 4; Inst. I, 3, 2.

⁴¹ Seneca, Epistulae, V, 47, 1.

⁴² Dig. X, 17, 20; I, 1, 4.

⁴³ Dig., I, 6, 2.

Silaniaium из 10. г. н. е. којим је предвиђена смртна казна за све робове који се затекну у кући убијеног господара, осим оних који су му притекли у помоћ.

До знатних новина у правном положају долази и код осталих категорија становника. Разлика између *cives latini* и *peregrini* је скоро сасвим, због романизације провинција и децентрализације економског и политичког живота, изгубила значај. *Constitutio Antoniana* је омогућила да свако слободно лице које има домицил у римској држави се сматра римским грађанином и да има у начелу једнака *iura privata*. Неким законским прописима, накнадно донијетим, уведена су ипак нека ограничења. Тако је напр. било забрањено склапање брака између ослобођеника и лица која припадају сенаторском реду. *Leges Iuliae et Papia Ponea* су ограничавала наследна права појединаца. Нијесу могли добити наследство одн. наследна права они пунољетни наследници који нијесу у браку или пак ако то не учине у року од 100 дана након делације. Остварити наследна права нијесу могле ни жене сумњивог морала и понашања и конкубине. Дјелимична наследна права могла су остварити она лица која су била у браку а нијесу имала дјеце.⁴⁴ Очинска власт као ограничења личних права и слобода постоји, али је сужена извјесним правима располагања датим члановима породице.⁴⁵

Права на *provocatio ad populum*, *auxilium* и *arbitrium*, којима се под републиком штитила лична слобода грађана, право на живот, стан и његову неповредивост, замијењени су, што је и схватљиво ако се има у виду нова структура државне власти, правом апеловања на императора, (*appelatio Caesares*).⁴⁶ Политичка права појединаца нијесу више имала ранију актуелност. То се нарочито односи на *ius suffragii* које је, будући да комисије немају скоро никакву улогу у политичком одлучивању, изгубило сву важност. *Ius honorum* је и даље остао ограничен и приступачан за богате и угледне појединце сенаторског и еквесторског реда и ингенуе са одређеним имовинским цензусом.

Временом су у принципату ингеренције принцепса почеле задрати у скоро све сфере јавног и приватног живота. *Imperium* и *potestas tribunicia* који омогућавају принцепсу право врховног војног заповједништва, рјешавање питања рата и мира, право располагање земљом и управљање провинцијама, непосредно и посредно учествовање у доношењу и тумачењу закона (*constitutium principum*, *edicto*, *decreto*, *rescripto*), право интерцедирања против трибуна, право доношења *leges datae* о давању права грађанства, ингенуитета, латинитета, праву измјене сваке магистарске одлуке, одлучивања у грађанском и кривичном правосуђу и низ других права принцепса указују да је у принципату влада-

⁴⁴ Dig, Ulpian, XVI, 2, 17; Dig. XXIX, 1, 41.

⁴⁵ Dig, Ulpian, XLVIII 8,2; Dig, Paul, XXV, 3, 4.

⁴⁶ Dig, XLVIII, 6, 7.

вина закона коју је прокламовао принцепс и која је била осно-вица и гаранција слободе и права, била заклоњена управо њего-вом вољом и апсолутизмом. Унутар римске законске лизертас периода принципата слободе и њихово уживање скоро да су ви-ше постале поклон него стварна права. Тиме су оне престале да буду оно што им је била суштинска особина — формално веће слободе и права у принципату су за већину становника значиле и мање права и сигурности него у претходном периоду.

IV

У доминату је озакоњена власт једног човјека као искљу-чивог и јединог господара читаве државе. Испуњена великом законодавном активношћу, та власт је задирала у све стране живота империје и појединаца. То је имало директног утицаја на обим и карактер права и слобода становника римске државе.

Прије свега император је ради управљања земљом имао уз себе плаћени слој људи хијерархијско-бирокуратски и централи-стички организован што је условило и основну подјелу и разли-вање грађана по учешћу у власти и по социјалном положају. Ви-шу класу чине император и привилегисани чиновници (*honorati* и *officiales*) са тачно одређеним правима и дужностима у држав-ној управи, док су сви остали грађани, изузев великих земљиш-них посједника, били припадници ниже класе скоро без икаквих политичких права.⁴⁷ Још веће и продубљеније разлике међу ста-новницима државе условиле су императорове мјере које су има-ле за циљ да економику домината сачувају од пропасти. *Dominus* је довео читав низ ограничења у области приватних права и ли-чних слобода у избору занимања, мјеста боравка и заснивања породице. Тиме је низ припадника нижег слоја у положају ко-лона, *collegiati-fabricenses*, ситних државних службеника и ситне провинцијске аристократије изгубио статус грађана и био прет-ворен у поданике (*subditi*), владајућег слоја.

Осим ових постоји међу друштвеним сталежима и низ дру-гих ограничења и разликовања у домену приватноправних од-носа, заштите права, права удруживања и религијског опредје-љивања, плаћања и извршавања државних терета и дужности. У области права приватне природе постојале су напр. забране склапања брака између лица различитих професија (*sacra largitionis i coloni*).⁴⁸ И код заштите права грађана, које је у надлеж-ности државних органа повезаних у пирамидалну хијерархију, постоје неједнакости. Многи закони и конституције показују да су извјесни редови грађана уживали привилегисану јурисдик-цију. Прописују се разне казне за осуђене, зависно од тога гдје

⁴⁷ Codex Theodosianus, XVI, 10; 21; 5, 42; (U daljem tekstu C. Th.).

⁴⁸ Codex Justinianus, IV, 15, 1 (dalje Cod. J.).

су на друштвеној лествици.⁴⁹ За разлику од припадника више, припадници ниже класе се могу осудити на тјелесне казне, а чиновници и судије их могу подврћи тортури.⁵⁰ Диоба грађана је постојала и са гледишта религије, тако је напр. забрањивано хришћанима ступање у брак са Јеврејима,⁵¹ који су уз то што је хришћанство била једина дозвољена религија ипак имали слободу својег култа и своју посебну организацију.⁵² У погледу државних дужности и терета, мунера, међу становништвом су такође прављене разлике. Војничких дужности, непосредних пореза *munera patrimonialia*,⁵³ *munera civilia, personalia i corporalia*)⁵⁴ који обухватају разне личне терете и просте послове, ослобођени су чланови сенаторског реда и *honorati*,⁵⁵ *officiales*⁵⁶ напосе *officiales palatinos*⁵⁷ цркве и манастири,⁵⁸ професори,⁵⁹ лекари⁶⁰ и *artifices*.⁶¹ Имунитет извјесних категорија, као напр. професора и лекара и ислужених *officiales palatinos* прелазе у наслеђе са оца на сина.

Све горе наведено указује да су апсолутистичке тежње владара започете у принципату доживјеле врхунац у доминату. Све је мање једнаких права и слобода за већину, а све више посебних права и привилегија за бирократизовану мањину која је уз императора.

У економским и правним мјерама, које су имале за циљ опоравак римске државе, императору су се као врло важне чиниле и оне којима би се положај робова као најнижег друштвеног слоја издигао изнад степена присутног горућег незадовољства. Тој категорији становника период домината је у односу на претходни донио низ позитивних промјена. Законско побољшање положаја робова је у доминату је настављено врло интензивно. Услиједио је низ конституција којима се изнова уређивао статус робова. Тако напр. господар више нема *ius vitae ac necis* над робом, а убијање робова се уврстило у ред обичних убистава.⁶³ Новину је представљало и ограничено санкционисање брачних веза робова. Сродство засновано на брачним везама робова (*cognatio servilis*) представљало је сметњу за закључење брака и последице ослобађања робова. Забрањена је, ткз. распродаја робов-

⁴⁹ Cod. Th. IX, 40, 316; XVI, 5, 52

⁵⁰ Cod. Th. XII, 1, 39.

⁵¹ Cod. Th. XVI, 8, 6; Cod. J. I, 9, 6.

⁵² Cod. Th. XVI, 8.

⁵³ Cod. J. X, 41, 8.

⁵⁴ Cod. J. XII, 47, 1.

⁵⁵ Cod. Th. XI, 16, 15, 118.

⁵⁶ Cod. Th. XVIII, 4, 8, 1, 11.

⁵⁷ Cod. Th. VI, 35, 1, 3; XII, 5, 2.

⁵⁸ Cod. Th. XI, 16, 15, 8, 1, 11.

⁵⁹ Cod. Th. XI, 16, 15, i 8; VIII, 3; Cod. J. X, 52.

⁶⁰ Cod. Th. V, 35, 1, 3; XIII, 3, 16, 17.

⁶¹ Cod. Th. XIII, 4, 1, 2; X, 64.

⁶² Cod. Th. V, 35, 3, 3; XIII, 3, 16, 7.

⁶³ Cod. Th. IX, 14, 1.

ске фамилије на разне стране и разним господарима.⁶⁴ Уведени су и нови начини ослобађања који робовима дају *libertas* и *civitas*, а низ ограничења у ослобађању роба, уведених са *Leges Aelia Sentia* и *Fufia Cininia* за доба Јустинијана су укинута.⁶⁵ Знатне промјене у гледању на ропство унијело је и хришћанство својим учењем о загробном животу. Неопирање робова и релативна помирљивост са друштвеним и правним статусом који су имали у периоду домината треба схватити не само као резултат успјешно проведених законодавних мјера већ и раширеног хришћанског схватања да рад није понижење за човјека него једино средство опстанка.⁶⁶

Из свих горе наведених података можемо закључити да је римско схватање личности и права која једном грађанину припадају везано у ствари за скуп права која су појединцу додијелена законима. Стога се слободе и права грађања заснивају на позитивном законодавству које их одређује. Слобода и право се могу уживати само под империјумом закона — ту дубоку истину класне робовласничке републике потврђује и Цицеронова изрека — „сви смо робови закона да би били слободни“.⁶⁷ Ограничења која појединцу намеће закон заправо му омогућавају не да ради по свом слободном нахођењу, како жели, већ онако како је то у интересу владајуће класе. То лијепо илуструју Ливијеви цитати да је власт закона јача од власти људи.⁶⁸ Слобода коју је имао појединац је уствари значила отклањање законских дискриминација за грађане, једнакост пред законима, једнакост свих личних права и једнакости фундаменталних политичких права. Законски текстови и писана римска свједочанства су показала да прокламована једнакост ипак није искључивала диференцијацију друштвених слојева, персоналне изузетке који важе само за поједине категорије грађана,⁶⁹ да та једнакост и није била права демократска једнакост гледана са аспекта грчке демократије на коју се Рим кроз хвалоспјеве списатеља позивао.⁷⁰ Треба истаћи и то да Римљани нијесу схватили своју слободу и права у терминима односа појединац — друштво, те стога и мијешање државе у приватни живот појединаца нијесу схватили као негирање личности и слободе, високо поштовање старих обичаја и свијест за добробит заједнице зависи од понашања њених чланова су свакако допринијели томе, па су многи закони који су залазили у приватноправну сферу, иако су ограничавали права, у свакодневној пракси примјењивани без неких посебних тешкоћа. Посматрајући законе као гаранцију неповредивости личних

⁶⁴ Cod J. III, 38; 11; Dig. XX, I, 3.

⁶⁵ Cod. J. VII, 3, Inst. I, 5, 8, 3; VI, 8, 7.

⁶⁶ B. Henry, *Poreklo religije*, str. 147.

⁶⁷ Ciceron, *Pro Cluentis*, 146.

⁶⁸ Livius, *Ist.* II, 1, 1.

⁶⁹ Livius, *Ist.* XXXIV, 34, 5.

⁷⁰ Ciceron, *De republica* I, 47.

права која су тражила и нашла свој израз у приватним и политичким правима и институцијама, Римљани републиканске епохе су успјели одржати државу, али не државу гдје је легалитет изједначен са егалитетом. Република је била аристократска држава оптерећена низом конфликта, првенствено у области стицања и уживања личних и политичких права и слобода, који су довели до установљавања принципата. За нови поредак су се Римљани у мјери у којој су уживали одређену слободу избора, опредјелили не зато што су вјеровали да он више вриједи него република, већ зато што су били сигурни да ће им он макар омогућити укидање сталних сукоба и трајан мир.

Стару републику су преживјеле идеје о закону као основној гаранцији свих права и слобода на које је римски грађанин имао право и која стоји изван било какве власти, и идеја о римској држави као заједничком власништву свих у којој се појединац осјећа слободним уколико је, па макар и формално, учествовао у њеном управљању. Међутим, ове су идеје дошле у сукоб са принципатом. Природу тог конфликта је са данашњег гледишта нарочито тешко изрећи зато што су у принципату слободне и права у свјетлу двију наведених преживјелих републиканских идеја изгубиле првобитни значај, па их је могуће правилно посматрати само кроз призму онога што је принцепс заиста постао, а није требало да буде (апсолутиста) и онога што је требало да буде, а заиста није био (*primus inter partes*). У принципату је власт сената и нобилитета, потом изнад свих принцепса, била све више апсолутна (нема установе *provocatio ad populum*, скупштинне се не састају, нема трибуна, правосуђе је у рукама принцепса, многе установе из републике које су гарантовале одређена права и слободу су нестале). Побољшања правног положаја становништва у односу на претходни период има али се она не могу окарактерисати као израз заинтересованости принцепса и владајуће структуре за сталну промјену стања у земљи, већ само као пролазно решење спорних ситуација насталих све отворенијом апсолутистичком диктатуром. Сукобе унутар саме владајуће класе принцепс је вјешто уклонио разним политичким и другим махинацијама, па је његова самовоља могла у потпуности егзистирати, и у доминату довести до потпуног деспотизма.

У доминату нема грчевитих борби за стицање основних права и слобода. Борба за политичка права је изгубила сваки смисао јер у државној организацији доминус одређује све.⁷¹ У домену приватних права дошло је до низа измјена које су условљене првенствено тешким стањем у римској држави и задњи су покушаји спасавања онога што се може спасти у држави која је на рубу пропасти. Ограничавањем личних слобода у погледу избора занимања, заснивања породице, мјеста боравка и кретања, низ уступака у погледу наведеног побољшања правног положа-

⁷¹ Gaius, 1, 5; Dig. 1; 2; 2, 11—12.

ја најнижих категорија становника, увођење хришћанства као једино дозвољене државне религије, указују на све већи губитак истинских слобода и права римских грађана. Преузете са циљем да се држава подигне из економске биједи и да јој се на ново врати сјај већ давно угаслог робовласништва, ове мјере доминуса и највиших представника демократије нијесу дале резултате. Економски пропала држава није успјела да се одупре нападима варвара који су помогнути домаћим становништвом отимали дио по дио империје. Окретање римског становништва непријатељу довољно је јасно свједочанство о правима и слободама које је уживало у доминату.

Током читаве римске историје питање робова, њихов положај, схватање личности и права која им припадају су са разлогом били стално присутни. Правни статус робова битно се разликовао од статуса свих осталих становника римске државе. Са аспекта владајућег слоја, а посебно ако се имају у виду мјесто и значај робова у класичној држави робовласничког типа, овакво гледање на робове сасвим је схватљиво. Оправдано незадовољство робова изражено кроз сталне борбе које су подривале саме темеље римске државе, натјерало је законодавца на озбиљно размишљање о неодрживости стања у коме је маса људи без икаквог права, без правног субјективитета или било каквих овлашћења приватне или јавне природе. Стога период принципата, а нарочито доминат, представљају видан напредак у гледању на установу ропства, на поимање личности роба и на права која му се додјељују. Но, ни у једном тренутку постојања римске државе роб није постао правни субјект равноправан са осталим грађанима римске државе.

Nevenka Bogojevic — Gluscevic

LEGISLATURE OF ROME AND UNDERSTANDING OF PEOPLE AND RIGHTS OF CITIZENS

S u m m a r y

Based on legislature and other attainable legal and non-legal sources, understanding of people and rights of citizens in different periods of development of the Roman state and law was analyzed. An important fact was emphasized that in the Roman state, during the whole period of its existence, there was no social justice and legal equality for the citizens, although certain moves were made in that respect during the historical development.

In the old Republic, the rights that belonged to one person were connected to the set of rights that were given to single persons by customs and by laws. Looking at the law as a guarantee of inviolability of the personal rights that were looked for and expressed in private and political laws and institutions, the Romans of the Republican epoch were successful in saving their own state, but not the state in which legality would be equalized to equality. The state was an aristocratic one, burdened with series of conflicts primarily in the area of getting and passing on the personal and political

rights and freedoms that produced Principate. Freedom was required, which meant elimination of citizens' discrimination, equality by law and equality in personal and fundamental political rights.

The period of Principate was not successful in that. On the contrary, the Government was more and more absolute and many institutions from the period of the Republic which were a guarantee of certain rights and freedoms faded away. There were some improvements in the legal position of citizens but they were only temporary solutions and problematic situations caused by the open absolutist dictatorship. In the period of Dominate, the fight for political rights was led by all means because in the new state organization the Dominus had the absolute power. It was the period of limiting the freedom of getting job, getting married, choosing one's place of living, and movements.

In the end, it was pointed out that the status of the slaves, in spite of definite improvements and a slightly changed attitude towards this category of population in the periods of Principate and Dominate, essentially remained unchanged.

